

МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. В. Сівков

СОМАТИЗМИ В РІЗНОСИСТЕМНИХ МОВАХ: СЕМАНТИКО-ДЕРИВАЦІЙНИЙ, НОМІНАЦІЙНИЙ ТА ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ (НА МАТЕРІАЛІ АРАБСЬКОЇ МОВИ, МОВИ ІВРИТ, АНГЛІЙСЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ)

У статті розглядатимуться питання функціонування соматизмів як однієї з лексико-семантичних груп (ЛСГ) арабської мови в семантико-словотворчому аспекті. Актуальність цього дослідження полягає в тому, що широкий спектр питань функціонування соматичної лексики в різних мовах світу висвітлюється в чималій кількості наукових праць, однак у працях дослідників тематичних груп арабського лексикону не було приділено належної уваги проблемам існування соматизмів як окремої ЛСГ [Кочеваткин 2001; Богус 2006; Алдиева 2009; Богуцький 2009; Старых 2011; Петрова 2012]. Тому наше дослідження покликане запропонувати соматичний матеріал арабської мови такій галузі світових лексикологічних студій, як структурно-семантичні дослідження ЛСГ, з метою зіставного аналізу асоціативних та символічних рефлексів соматичної лексики як у типологічно та історично споріднених, так і відособлених мовах та встановлення сомато-символічних універсалій/розбіжностей у картинах світу згаданих мов. Метою цього дослідження є висвітлення особливостей формування та функціонування соматичної лексики в арабській мові, її етимологічний аналіз, встановлення її семантичної структури та валентності при утворенні словосполучень і фразеологізмів різних типів та категорій, її дериваційний потенціал, вивчення символізму соматичних лексем в арабській мові та рецепції частин тіла в арабській лінгвоментальній картині світу, окреслення джерел і шляхів номінації частин тіла в арабській мові, а також зіставлення мотивів їхньої номінації в арабській мові, мові іврит, англійській, українській та російській мовах з метою встановлення типів міжмовної семантичної кореляції соматичної лексики, розгляд засобів вторинної номінації понять, що належать до різних тематичних груп, на основі соматичної лексики згаданих мов.

Розглядаючи вторинну номінацію різних об'єктів навколишнього середовища, дій та ознак на базі соматизмів, не можна не погодитися з думкою про те, що унікальність людського тіла та універсальність мисленнєвої діяльності людини, а також людський егоцентризм, бачення людиною себе центром Всесвіту, відбиття нею світу за своєю подобою та пізнання нею світу за допомогою частин свого тіла – первинних інструментів пізнання – зумовлюють спорідненість образних, метафоричних асоціацій, властивих для багатьох народів світу, зокрема семітських, слов'янських та германських, і, як наслідок, існування міжмовної образності та аналогічного семантичного наповнення одиниць соматичної лексики. Цим і пояснюється те, що співвіднесеність людських відчуттів з різними органами тіла є обов'язковою та належить до універсальних рис всіх мов, а різниця полягає лише в тому, як розподіляються відчуття на “анатомічній карті” людини [Богуцький 2009, 61; Старых 2011, 81]. Розходження у співвіднесенні людських відчуттів та частин тіла людини, які відбиваються в розбіжностях у соматичних метафоричних асоціаціях народів світу, на нашу думку, спричинили факт можливості різного семантичного наповнення соматизмів у згаданих та, можливо, й інших мовах.

Об'єктом нашого дослідження є соматизми арабської мови та їхні відповідники в мові іврит, англійській, українській та російській мовах. Предмет дослідження – структурно-семантичні, етимологічні та дериваційні зв'язки елементів ЛСГ

в арабській мові, їхні символічні рефлексивні мотиви номінації частин тіла та вторинної номінації на основі соматизмів в арабській мові, а також структурно-семантичні та дериваційні зв'язки соматичних елементів в мові іврит, англійській, українській та російській мовах, їхні символічні рефлексивні мотиви номінації частин тіла та вторинної номінації на основі соматизмів у згаданих мовах Матеріалом дослідження є масив соматизмів арабської мови (رأس “голова”, جسم, جسد “тіло”, وجه “обличчя”, جبهة “чоло”), мови іврит (שֵׁאֵר “голова”, גוּף “тіло”, פְּנִים “обличчя”), англійської мови (*head* “голова”, *body* “тіло”, *face* “обличчя”), української мови (*голова*, *тіло*, *обличчя*, *чоло*), російської мови (*голова*, *тело*, *лицо*).

У мовознавчих працях загальноприйнятим є таке визначення соматизмів (від грецьк. *sōma* “тіло”): це лексичні одиниці на позначення частин тіла людини [Богус 2006, 4; Богуцький 2009, 61]. Соматична лексика – одна з універсальних лексичних груп у будь-якій мові та дуже поширений об’єкт дослідження в порівняльно-історичних, структурно-зіставних та лінгвокультурологічних працях як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів. Термін *соматичний* використовується в біології та медицині у значенні “пов’язаний з тілом людини”, на протилежності поняттю *психічний*. У лінгвістичний обіг цей термін було запроваджено Ф. О. Вакком, який досліджував фразеологізми естонської мови з назвами частин людського тіла, назвавши їх соматичними [Вакк 1964]. З другої половини ХХ ст. термін *соматичний* почав вживатися в дослідженнях слів, які у своїй семантиці відбивають все, що має стосунок до сфери тілесності [Старых 2011, 81].

На думку Н. А. Власової, слова, що позначають частини тіла, “позначають коло необхідних для будь-якої людської спільноти понять та відношень, без яких важко уявити людську мову” [цит. за: Старых 2011, 81]. Соматична лексика відзначається високою частотністю використання та розвиненою полісемією.

Соматизми належать до найдавніших пластів лексики будь-якої мови. Як зазначає Т. А. Бердникова, слова, що вживаються на позначення частин тіла, такі ж давні, як і сама людська свідомість [цит. за: Старых 2011, 81]. Давність соматичної лексики підтверджується й фактами арабської мови, де вона виступає складовою пласту загальносемітської лексики, що належить усім або лише деяким семітським мовам [Белкин 1975, 38–39].

А. М. Кочеваткін уперше розподілив соматичну лексику за такими тематичними пластами:

1. Сомонімічна лексика (від грецьк. *sōma* “тіло” та *о́нума* “ім’я”) – позначає частини та ділянки людського тіла (напр.: رأس “голова”; جسم, جسد “тіло”; وجه “обличчя”; جبهة “чоло”; يد “рука”; كتف “плече”; عضد “плече”; ساعد “передпліччя”; ظهر “спина”; رجل “нога”).

2. Остеонімічна лексика (від грецьк. *osteon* “кістка” та *о́нума* “ім’я”) – позначає кістки тіла людини (напр.: عظم “кістка”; ضلع “ребро”).

3. Спланхонімічна лексика (від грецьк. *splancha* “нутроші” та *о́нума* “ім’я”) – позначає внутрішні органи людини (напр.: قلب “серце”; كبد “печінка”; رحم “матка”).

4. Ангіонімічна лексика (від грецьк. *angeion* “судина” та *о́нума* “ім’я”) – позначає кровоносну систему людини (напр.: دم “кров”).

5. Сенсонімічна лексика (від лат. *sensus* “почуття”, “відчуття” та *о́нума* “ім’я”) – позначає органи чуття людини (напр.: عين “око”; أنف “ніс”; سن “зуб”; لسان “язик”) [Кочеваткін 2001, 6–7].

У розгляданому нами масиві соматичної лексики виокремлюються соматичні одиниці, що денотують такі частини тіла:

Голова: арабськ. رأس (див. протосемітськ. **raʔ(i)š*-; **raʔ(i)s*-; іврит. שֵׁאֵר “голова”, “вождь”, “верхівка”, “початок”; фінікійськ. *rʔš*; арамейськ. *rʔš*, *rš*, *ryš*; біблійськ.-арамейськ. *rē(ʔ)š*; іудейськ.-арамейськ. *rēšā*, *ryš*; сирійськ. *rēšā*; угаритськ. *rʔiš*, геєз (ефіопськ.) *raʔ(ə)s*, аккадськ. *rīšu*, *rāšu*) [CEDHL 1987, 600–601; Databases, Semitic etymology, № 2185].

У семантичному полі слова رأس окрім архісеми “голова” фіксуються такі семи: “голова (органу влади)”, “початок”, “вершина”, “вістря”; “мис”, “голова (одиниця лічби рогатої худоби)”. У цьому випадку номінація більшості зазначених об’єктів на основі соматизму رأس мотивується перенесенням назви за формою (метафоризація), однак сема “голова (одиниця лічби рогатої худоби)” виникла за перенесенням назви за суміжністю (метонімізація, а саме її різновид – перенесення назви з цілого на частину, і навпаки).

Соматична мовна одиниця رأس як ключовий елемент має широку валентність при формуванні словосполучень та фразеологізмів, де вона функціонує як у прямому, наприклад الرأس مرفوع “з піднятою головою”, так і в метафоричних значеннях, наприклад رأس على... “на чолі чогось”; رأس السنة “Новий рік” (букв. “голова, початок року”); رؤوس أقلام “тези”; رأس المال “капітал (букв. “голова грошей”)” (див. лат. *capitalis* “головний” (від *caput* “голова”)) [OED]; رأس الحربة “вістря штика”; رأس المثلث “вершина трикутника”.

Зазначимо, що в арабській, англійській, українській, російській мовах та мові іврит метафоричні перенесення на основі соматизму رأس здебільшого збігаються. Розглянемо деякі метафоричні семи цієї лексеми та її відповідників у вказаних мовах (варто відзначити, що соматична лексична одиниця رأس та її відповідники в зазначених мовах є полісемами, в яких навколо архісеми формується мережа похідних сем, мотивованих метафоричним перенесенням):

1. “Голова (органу влади)”, яка реалізується в:

– арабськ. رأس. Ця мовна одиниця містить у своєму семантичному полі архісеми “голова (орган тіла)” та метафоричну сему “голова (органу влади)”, що виникла внаслідок номінації на базі соматизму رأس. Ключова сема мотивувала виникнення на основі цієї лексеми іменного деривата رأسي “вертикальний”, а останній – групи іменних: رئيس “голова”, “президент”; رؤوس “підлеглий”; رئاسة “головування”, “президентство” та дієслівних (деномінативи) дериватів ترأس “очолити”;

– російськ. глава (запозич. зі старослов’янськ. глава замість голова (можливо, в російській мові збереження старослов’янського глава поряд із голова, що виникло внаслідок перетворення неповноголосного звукосполучення на повноголосне, мало на меті розподілення сем “голова (органу влади)” та “голова (частина тіла)” з метою позбавлення полісемічності лексеми голова?) [ЭСРЯ 1986, I, 408, 429; Леута 2001, 82–84]. Іменним дериватом глава є главарь, главный, а дієслівним – возглавлять, (быть) во главе (чего-л.);

– українськ. голова. Ця лексема має у своєму семантичному полі як базову сему “голова (частина тіла)”, так і сему “голова (керівник органу влади)”, що виникла на основі метафоричного перенесення “голова (частина тіла)” → “голова (керівник органу влади)”. Архісема мотивує утворення від зазначеної мовної одиниці іменного головний (напр., головний міністр) та дієслівного деривата головувати, похідним якого є головующий;

– давньоєврейськ. / івритськ. ראש. До складу семантичного поля цього слова входять архісема “голова (частина тіла)” та, зокрема, одна з його сем “голова (органу влади)”, що, як у випадку з російськ. та українськ. відповідниками цього слова, виникла внаслідок метафоричної номінації “голова (частина тіла)” → “голова (керівник органу влади)”. Ця сема мотивує широку валентність слова ראש при утворенні словосполучень та фразеологізмів, наприклад: ראש הממשלה “голова уряду”;

– англійськ. head. Архетипною семою цієї лексичної одиниці є “голова (орган тіла)”, яка за метафоричною ознакою мотивувала виникнення семи “голова (органу влади)” як результат відсоматичної номінації. Ця лексема має широку валентність при утворенні словосполучень та фразеологізмів, наприклад: head of state “голова держави”; (to be) at the head “бути на чолі”. Дієслівним дериватом цієї мовної одиниці є to head “очолювати”, утворений внаслідок конверсії (а саме її різновиду – вербалізації). Дериватом

слова *head* є соматизм *forehead* “чоло”, сформований внаслідок сполучення слів *fore* “раніше”, “перед”, “передня частина чогось” та *head* [OED].

2. “Початок” (звідси – “першість”, “чільність”), яка фігурує в:

- іменних дериватах арабськ. رأس, наприклад رئيسي “головний”, “основний”;
- іменних похідних українськ. голова, наприклад головний (той, що стоїть на початку);
- іменних дериватах російськ. глава, наприклад главный (основний, чільний), голова – заголовок, головной (напр., вагон);
- давньоєврейськ. / івритськ. ראש та його іменних дериватах, наприклад: ראש השנה “Новий рік” (букв. “початок, голова року”); ראשון “перший”; ראשונה “першість”; ראשית “перший”; “основний”; ראשונה, ראשונה “первенство”; “пріоритет”; “перевага” [ИРС 1963, 559–560].

Тіло. На позначення поняття “тіло” в арабській мові вживаються такі лексеми: جسم (протосемітськ. **gišm*- “тіло”; івритськ. גִּשְׁמָה “матерія”; біблейськ.-арамейськ. **gašēm*; іудейськ.-арамейськ. *gišmā*, *gušmā* “тіло”, “матерія”; сирійськ. *gušmā* “тіло”) та جسد [ИРС 1963, 107; Databases, Semitic etymology, № 1235; CEDHL 1987, 111].

В обох лексичних одиницях реалізується архісема “тіло”. На відміну від جسد, у якій вона реалізується з відтінком більшої абстрактності “тіло (плоть)”, جسم має семантичне поле, представлене такими конкретизованими, “матеріалізованими” семами, які виникли внаслідок семантичних змін різної мотивації (напр., метафоричне перенесення, калькування):

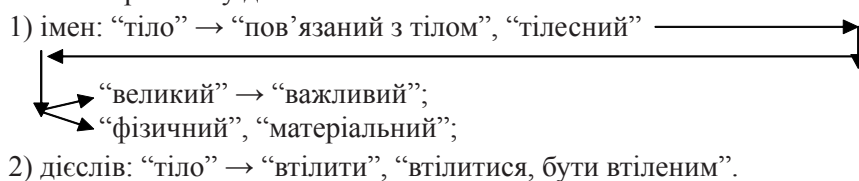
- 1) організм (біол.), напр. الجسم الحي “живий організм”;
- 2) тіло (біол., мед., фіз., мат.), напр. الجسم المضاد “антитіло (англ. *antibody*, фр. *anticorps*)”; الجسم الإنساني “організм людини”; الجسم المادي “фізичне тіло” (англ. *physical body*);
- 3) тіло (техн.), напр. جسم السد “тіло дамби” (англ. **dam body**).

Згадані соматизми дають низку деномінативних дериватів іменного та дієслівного типу:

جسدي “тілесний, плотський”; “фізичний”; جسّد “втілити”; تجسّد “втілитися”, “бути втіленим”;

جسمي “тілесний”, “фізичний”; “матеріальний”; جسمي “великий”, “важливий”; جسمانية “важливість”, “серйозність”; جسّم “втілити”, “збільшити”, “перебільшити”; تجسّم “втілитися”, “збільшитися”.

Як бачимо, деривація від зазначених соматичних одиниць відбувається в руслі семантичного розвитку для:

У мові іврит сема “виконувати”, “здійснювати”, “втілювати” реалізується в межах деномінативного дієслова הגשם (від גִּשְׁמָה “матерія”). Від גִּשְׁמָה утворюються також і іменні деривати גִּשְׁמָה “матеріальний, речовий, тілесний”, גִּשְׁמָה “матеріальність, речовість, тілесність” [ИРС 1963, 107].

У мові іврит соматизм גוף (постбіблейськ., “тіло”, “тулуб” “сутність, суть”, “сам”, “корпус (судна)”, протосемітськ. **gawp* “(мертве) тіло”; “грудна клітка”; “живіт”, арамейськ. *gwp* “труп”; “мертве тіло”, іудейськ.-арамейськ. *gūrā* “тіло”, “сутність, суть”, “сам”) (варіант – גוף “труп”, “тулуб”) дає низку іменних дериватів: גופני “тілесний, плотський”, “матеріальний”; גופניות “тілесність”, “матеріальність”.

З цим словом можна співвіднести лексичну одиницю גוף “спина”, “тіло”, “особа”, “крило птаха” (постбіблейськ.); ця сема запозич. з арамейськ. *gūrā* (сирійськ. *gūrā*, аккадськ. *gappu*) [ИРС 1963, 92, 103; Databases, Semitic etymology, № 127; CEDHL 1987, 94, 106].

Із ٧١٤ та ٧١٥ можна порівняти такі лексеми арабської мови, як *جوف* “порожнина”, “нутрощі”, “надра” (корінь *ḡwf*) та *جيفة* “падло”, “мертвеччина” (корінь *ḡyf*). Можна припустити, що корені *ḡwf* та *ḡyf* є фонематичними варіантами з чергуванням слабких *w* та *y* [Белкин 1975, 29–30].

Сема “сам” могла виникнути внаслідок метонімічного перенесення назви з частини на ціле: “тіло (“частина” людини)” → “сам (слово, що виконує підтверджувальну функцію)”.

Це підтверджується й мовними фактами інших мов, зокрема англійської, де в межах полісемічної лексеми *body* реалізуються такі семи: “тіло”, “тулуб”, “труп”, “основна, більша частина (чогось)”, “корпус (корабля)”, “фюзеляж (літака)”, “орган, організація”, “тіло, речовина (фіз., хім.)”. Сема “тіло” продукує утворення складного слова *somebody* (*some* “деякий” + *body* “тіло”), що виступає у функції неозначеного займенника для істот.

Лексема *body* є джерелом деривації для:

- 1) імен: *bodily* “тілесний”, “фізичний”, “речовий”, “матеріальний”;
- 2) дієслів: *to body* (внаслідок конверсії), *to embody* “втілювати”.

У російській мові значення “втілювати” реалізується в лексемі *воплощать* (деномінатив від соматизму *плоть* “тіло”, який, на відміну від стилістично нейтрального *тело* з нульовою конотативністю, належить до лексичних одиниць, використання яких стилістично обмежене. Згадане слово також дає такі деривати: *плотный* “щільний”, “компактний”, “густий”, “цупкий”, “тугий”, “дебелий”, “ситний”, “вагомий”; *плотский* “плотський”.

В українській мові слово *тіло* дає такі спільнокореневі деривати: *втілити* та *тілесний*.

Соматизми *وجه* “обличчя” та *جبهة* “чоло” продукують такі дієслова із загальним значенням “стикатися з чимось”, “протистояти чомусь”: *واجه*, *جابه*, *واجه* в арабській мові виступає як полісема з додатковими семами: “образ, зовнішність”, “передня сторона”, “бік, напрям”, “бік (монети)”, “знатна особа” – які виникли на базі архісеми “обличчя” шляхом метафоризації.

Ця лексична одиниця може набувати таких значень: “особа, персона” (пор. російськ. *лицо*) – шляхом перенесення за суміжністю (метонімізація); “обличчя” (в сенсі: “репутація”, “гідність”, “честь”).

Сема “обличчя” є продуктивною при творенні широкого спектра фразеологізмів із ключовим елементом *وجه*: *وجه: في وجه*... “перед ним”; *وقف في وجه*... “стати на шляху (комусь)”; *وجه* *تلميع* (تبييض) *وجه*...: букв. “чистити обличчя” (косметолог.); “обілити когось”; *تسوید وجه*... “чорнити, паплюжити, заплямувати когось”.

Ця лексема може втрачати свою головну та похідні метафоричні семи та передавати обставинне значення способу дії, наприклад: *على أكمل وجه* “в повній мірі”; *على (ب) وجه علم*, *على وجه العموم* “взагалі”; *على وجه الخصوص* “зокрема”.

Метафорична сема слова *وجه* “сторона”, “напрямок” є твірною для таких спільнокорених дієслів: *وجه* “спрямувати щось”; “звернутися до когось”; *وجه* *اتجه* “прямувати кудись”, а сема “знатна особа” – для іменного похідного *وجه* “знатна особа, представник знаті”, “поважний (про причину)”.

Слово *جبهة* – соматизм із значенням “чоло” – набуває семи “фронт” (військ., політ., географ.) унаслідок семантичного калькування фр. *front*.

У мові іврит соматична лексична одиниця *פְּנֵי* (вживається лише у формі однини; протосемітськ. **pan* “обличчя”, аккадськ. *pāni* “обличчя”, “поверхня”, угаритськ. *pn* (мн. *pnt*) “обличчя”, моавітськ. *pn*, фінікійськ. *pn*, арамейськ. *pnh*, *l-pnṯh*) є полісемою зі стрижньовим значенням “обличчя” та метафоричними семами: “передня сторона”, “поверхня чогось”. На думку деяких дослідників, *פְּנֵי* можна пов’язати з дієсловом *פָּנָה* “повертатися”, “звертатися (до когось)”, “звертати увагу” або можна розглядати як

множину слова פֶּה “рот” (розвиток значення проходить за аналогією з лат. *os* “рот, уста” → “обличчя”) [ИРС 1963, 492–493; Databases, Semitic etymology, № 76; CEDHL 1987, 513–514].

В англійській мові соматизм *face* має базисну сему “обличчя (вираз обличчя)”, метафоричні значення “зовнішній вигляд”, “відмінні риси”, “табло (приладу)”, “лицьова сторона”, “фасад”, “грань”, а також метонімічну сему “особа, персону”.

Дериватом *face* є конверсивне дієслово *to face*, семантичне поле якого конструюється на основі метафоричних дериватів семи “обличчя” → “зустрітися віч-на-віч із кимось”, “визирати, бути оберненим на щось”, “стикатися з кимось”, “ставити перед кимось”, “постати перед кимось (про проблему)”.

У російській мові слово *лицо* окрім свого соматичного значення шляхом метафоричного перенесення додатково набуває таких сем: “загальні особливості, риси чогось”, “найпоказовіша риса явища, предмета, що виражає його суть”, “передня частина будівлі, фасад”; “особа” (грам.). Як і в арабській, у російській мові ця мовна одиниця дістає сему “особа, персону” шляхом метонімізації. Вона формує низку іменних дериватів, зокрема *личный* “особистий”, *лицевой* “лицевий”. В українській мові слово *лицо* має два відповідника: *обличчя* та *лице*, які мають головну соматичну та метафоричну сему “загальні особливості, риси чогось”, “найпоказовіша риса явища, предмета, що виражає його суть”. Лексема *лице* набуває додаткового значення “верхня, зовнішня частина (предмета)”. Ця одиниця формує, зокрема, іменний дериват *лицевий* та дієслівний *личити*.

В українській мові соматизм *чоло* формує такі деривати: 1) іменні, наприклад *чільний*; 2) дієслівні, наприклад *очолювати*, *(бути) на чолі*.

Таким чином, ми бачимо, що ця мовна одиниця конструює деривати із стрижньовою семою “перебування на чолі”, на відміну від російської мови, де зазначена сема визначає масив дериватів слова *глава*.

Отже, дослідивши семантичну структуру арабських соматизмів رأس “голова”, جسم “тіло”, وجه “обличчя”, جبهة “чоло” та їхніх відповідників в івриті, англійській, українській та російській мовах, можемо зробити висновок, що в зазначених мовах мотиви відсоматичної номінації в цілому збігаються, що призводить до появи в межах семантичного поля згаданих мовних одиниць тотожних або близьких похідних значень, які здебільшого виникли на основі метафоричного перенесення. Як виняток можна навести соматизм *чоло*, метафоричні деривати якого не збігаються за своїм значенням наповненням в арабській та українській мовах.

ЛІТЕРАТУРА

Алдиева М. Ш. Соматическая лексика чеченского языка в сопоставлении с английской: Авт. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Дагестанский государственный педагогический университет. Махачкала, 2009.

Белкин В. М. Арабская лексикология. Москва, 1975.

Богус З. А. Соматизмы в разносистемных языках: семантико-словообразовательный и лингвокультурологический аспекты (на материале русского, адыгейского и английского языков): Авт. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.02 – языки народов Российской Федерации (кавказские языки), 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Адыгейский государственный университет. Майкоп, 2006.

Богущий В. М. Соматична лексика як засіб просторової номінації в українській, англійській та іспанській мовах // *Studia linguistica. Збірник наукових праць*. Вип. 2. Київ, 2009.

Вакк Ф. О. О соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке: Авт. дисс. ... канд. филол. наук / АН Эстон. ССР. Таллин, 1964.

ИРС 1963. – Иврит-русский словарь / Сост. Ф. Л. Шапиро, с прил. кр. грамм. очерка языка иврит, сост. проф. Б. М. Гранде. Москва, 1963.

Кочеваткин А. М. Соматическая лексика эрзянского языка. Учебное пособие. Саранск, 2001.

Леута О. І. Старослов'янська мова. Підручник. Київ, 2001.

Петрова И. П. Категоризация мира английскими соматическими фразовыми глаголами: Авт. дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.04 – германские языки / Иркутский государственный лингвистический университет. Иркутск, 2012.

Старых О. В. Соматизмы как особый класс слов в лексической системе церковнославянского языка // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия III: Филология. Вып. 2 (24), 2011.

ЭСРЯ 1986. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I–IV. Москва, 1986.

CEDHL 1987. – Ernest Klein. A comprehensive etymological dictionary of the Hebrew language for readers of English. Jerusalem, 1987.

Databases. – The Tower of Babel. An Etymological Database Project // <http://starling.rinet.ru/>

OED. – Online Etymology Dictionary // <http://www.etymonline.com/index.php>